

Functioneel en manifest

de architectuur van de textielfabrieken in Twente

1850-1925

Doctoraalscriptie Kunstgeschiedenis
Universiteit Utrecht, februari 2006
M. Tuinstra 0138126

Inhoud

Inleiding	1
Hoofdstuk 1	
De geschiedenis van de textielindustrie in Twente	7
Hoofdstuk 2	
De ontwikkeling van de industriële gebouwen	21
2.1 De ontwikkeling van de textielfabriek als bouwtype	
2.2 Materiaal en constructie	
Hoofdstuk 3	
De architectonische detaillering	43
Hoofdstuk 4	
De context van de architectuur	59
4.1 De ondernemers	
4.2 De architectuur in de negentiende eeuw	
4.3 De architecten en bouwers in de negentiende eeuw	
4.4 De Engelse invloeden	
Samenvatting en Conclusie	85
Bijlage	91
Beschrijving van enkele textielfabrieken	
Literatuur	107
Herkomst afbeeldingen	113

afbeelding titelpagina:
S. Stott, sprinklertoren
Spinnerij Van Heek Noorderhagen,
Enschede 1898.

Inleiding

Tot ver in de negentiende eeuw was Twente een leeg en geïsoleerd gebied met onafzienbare heidevelden en een infrastructuur die bestond uit slecht begaanbare zandpaden. De enkele nederzettingen in dit gebied hadden een agrarisch karakter en een bebouwing die voornamelijk uit boerderijen bestond. In Enschede was tot 1862 bijvoorbeeld nog een 'stadsweide' waar een herder de koeien liet grazen. Monumentale gebouwen waren, met uitzondering van de kerk, het stadhuis en een enkele patriciërswooning, in deze omgeving zeldzaam.

De Twentse bevolking bestond voor het grootste deel uit boeren die het zelf verbouwde vlas tot linnen verwerkten. Het linnengoed werd door kooplieden op de stedelijke markten buiten de regio verhandeld. Voor de boeren, die op de arme zandgrond een karig bestaan hadden, was deze huisnijverheid een belangrijke bijverdienste. Deze combinatie van huisnijverheid en handel was voor beide partijen bevredigend en bleef in Twente lang bestaan.

In andere textielgebieden, zoals het Engelse Manchester, was de huisindustrie al in de achttiende eeuw grotendeels vervangen door fabrieksmatige productie. De industrialisatie van de textielindustrie in Twente kwam pas vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw op gang. Net als elders veranderde door deze omwenteling de samenleving ingrijpend. Het meest zichtbaar waren de gevolgen van de industriële ontwikkeling in de speciale gebouwen die voor de textielindustrie werden opgericht, de textiel fabrieken. Met de komst van het fabrieksgebouw werd er een nieuw bouwtype in de regio geïntroduceerd, dat door zijn ongekende grootte het aanzien van de Twentse regio voorgoed veranderde. Vooral de stad Enschede, waar de industrie zich concentreerde, onderging een totale metamorfose. In enkele decennia werd Enschede van plattelandstadje een industriestad, waar de rokende schoorstenen het silhouet domineerden.

De architectonische vormgeving van deze industriële gebouwen was aanvankelijk heel sober en doelmatig. Het fabrieksontwerp was ondergeschikt aan de eisen van het productieproces en de gebouwen waren nauwelijks gedecoreerd. Aan het eind van de negentiende eeuw werden er een aantal nieuwe fabriekscomplexen gebouwd, die door de toevoeging van architectonische details een verschijningsvorm kregen die boven het doelmatige uitsteeg.

Onderwerp

Het onderwerp van deze scriptie is de architectuur van de textiel fabrieken in Twente. De industriële gebouwen ontwikkelden zich in de loop van de negentiende eeuw van eenvoudige bedrijfjes tot indrukwekkende fabrieken. Van deze ontwikkeling wordt in de

scriptie een overzicht gegeven. Hiernaast is de architectonische detaillering als afzonderlijk fenomeen, los van de functionele ontwikkeling, benaderd.

Bestaande onderzoeken

Over de gevolgen van de industrialisatie van de textielnijverheid is veel geschreven. Het merendeel van deze publicaties betreft de geschiedenis van de economische of sociale ontwikkelingen in Twente. De architectonische vormgeving van het fabrieksgebouw is maar door enkele architectuurhistorici onderzocht. De publicaties 'Textielfabrieken in Twente' en 'De zaagtanden en Blokkendozen van Enschede' van W. de Natris gaan over de ontwikkelingen van de Twentse textielfabrieken als bouwtype.¹ Het artikel 'Textile Mills for Twente: The case of Beltman versus Stott' van R. Stenvert, is het resultaat van onderzoek naar de invloed van de Engelse architecten uit Lancashire op de Twentse fabrieksarchitectuur.² In deze publicaties staat vooral de functionele ontwikkeling van het gebouw centraal en komt de architectonische detaillering slechts en passant aan de orde. Het fabrieksgebouw wordt door Stenvert vooral gezien als 'een functionele omhulling van het productieproces', waar 'architectonisch weinig eer aan te behalen was'.³ Bij de vroege fabrieksgebouwen was er inderdaad nauwelijks aandacht voor de architectonische decoratie en kwam de verschijningsvorm voort uit het doelmatige interieurontwerp. Voor de latere fabrieken gaat dit niet meer op. De markant vormgegeven torenbekroningen en de decoratie van de fabrieksgevels zijn allesbehalve functioneel. Toch typeren deze elementen juist het laat negentiende-eeuwse fabrieksgebouw in Twente.

Invalshoek en vraagstelling

In deze scriptie wordt de nadruk gelegd op de architectonische detaillering. De architectonische detaillering was niet functioneel maar kwam voort uit andere dan doelmatige overwegingen. Om inzicht te krijgen in de motieven die een rol speelden bij de toepassing van de architectonische decoratie, moet de context van de fabrieksarchitectuur nader onderzocht worden. Tot deze context behoren de status en het milieu van de opdrachtgevers, de kennis en kwaliteit van de aannemer-architect, de eigentijdse architectonische opvattingen en de invloed van Engelse voorbeelden. Vanuit deze aspecten

---

¹ De Natris, 1977 en 1983

² Stenvert 1999

³ Stenvert 1993, p.35

wordt de architectonische detaillering benaderd en vanuit deze invalshoek volgt ook de vraagstelling.

De vraagstelling die in dit onderzoek centraal staat is:

Waarom kregen de textiel fabrieken een architectonische detaillering?

Welke invloed hadden de verschillende factoren uit de context van de architectuur op de architectonische detaillering van de textiel fabrieken?

Literatuur

De Twentse textielhistorie wordt het meest volledig beschreven in de dissertatie van J.A.P.G. Boot, *De Twentse katoenijverheid 1830-1873* uit 1935.⁴ De informatie van Boot blijkt nog steeds actueel te zijn en is voor de latere geschiedkundige publicaties een belangrijke bron van informatie geweest. Daarnaast geeft I.A. Stroink in *Stad en land van Twente* een gedetailleerd beeld van de ontwikkelingen in Twente door de belangrijkste gebeurtenissen van jaar tot jaar te achterhalen.⁵

Voor de ontwikkelingen van de industrie in Nederland en de technische innovaties in de negentiende eeuw is deel 3 uit de serie *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* onder redactie van H.W. Lintsen geraadpleegd.⁶ Het hoofdstuk *Factories* uit het boek *A history of Building Types* van N. Pevsner, geeft een overzicht van de ontwikkeling van bedrijfsgebouwen vanaf de Middeleeuwen tot in de twintigste eeuw.⁷ In de serie jaarboeken Overijssel verscheen in 1986 onder redactie van G. Dekkers en H. Wiersma het themaboek *Oude fabrieks- en bedrijfsgebouwen in Overijssel*. Dit deel is geheel gewijd aan de industriële gebouwen in Overijssel uit de negentiende en de vroege twintigste eeuw.⁸

Voor de ontwikkeling van de Engelse fabrieksgebouwen die als voorbeeld dienden voor de Nederlandse fabrieken, zijn de boeken van E. Jones, *Industrial Architecture in Britain 1750-1939*,⁹ en J. Winter, *Industrial architecture. A survey of factory building*, van belang. Recent is de uitgave *Cotton mills for the continent* onder redactie van H.J. Stenkamp. Deze uitgave hoort bij de tentoonstelling die in 2005-2006 in Rheine en in Enschede te zien is. Het boek

---

⁴ Boot 1935

⁵ Stroink 1966

⁶ Lintsen 1993

⁷ Pevsner 1976, p.273: 'a factory is a building of some size in which products are made in some quantity'

⁸ Dekkers en Wiersma 1986

⁹ Jones 1985
Winter 1970

en de tentoonstelling gaan in op de Engelse architect Sydney Stott en zijn invloed op de fabrieksarchitectuur in Münsterland en Twente.¹⁰

De architecten en aannemers in Twente zijn uitvoerig beschreven door R. Stenvert in het artikel 'Bouwers en Bouwkundigen in Twente 1866-1906'. Het onderzoek van Stenvert gaat over het bouwproces, waarvoor hij het architectuurblad *De Opmerker* als voornaamste bron hanteert.¹¹ De geschiedenis van de Nederlandse architectuur en het bouwkunde onderwijs in de negentiende eeuw is uitvoerig beschreven in het boek *Ambacht Kunst Wetenschap* van C.P. Krabbe.¹²

De textielabrikanten, hun bedrijfsvoering en hun milieu zijn vooral door de socioloog F. van Heek en de historicus A.L.van Schelven onderzocht.¹³ Naar de sociale structuur van de fabrikantenfamilies is door T. Hammer-Stroeve uitvoerig onderzoek gedaan, uitgegeven in het boek, *Familiezoet. Vrouwen in een ondernemerselite, Enschede 1800-1940*.¹⁴ Ook het artikel 'Het Menko-Van Damhuis; bouw en bewoning' in het blad *Textielhistorische Bijlagen* geeft inzicht in de sociale structuur van het Enschedese fabrikantenmilieu, waartoe de meeste opdrachtgevers in de textielarchitectuur behoorden.¹⁵

Archieven

Bij het onderzoek naar de context van de architectuur zijn andere dan kunsthistorische disciplines betrokken. Dit maakte een uitgebreid literatuuronderzoek noodzakelijk.

Daarnaast zijn de gemeentearchieven van de gemeente Enschede en van het Van Deirse Instituut in Enschede geraadpleegd en is er onderzoek gedaan in het Rijksarchief Overijssel in Zwolle. In het gemeentearchief worden de bouwaanvragen en enkele bedrijfsarchieven bewaard. De meeste bedrijfsarchieven zijn in het Rijksarchief in Zwolle opgeslagen.

Bij het onderzoek naar de textielfabrieken gaat het om bedrijven die niet meer bestaan. Dit heeft gevolgen voor het archiefmateriaal, dat soms incompleet of grotendeels verdwenen is. Van sommige bedrijven, zoals van de Fa. Gelderman in Oldenzaal, was de correspondentie

---

¹⁰ Stenkamp 2005

¹¹ Stenvert 1993

¹² Krabbe 1998

¹³ Van Schelven 1984
Van Heek 1945

¹⁴ Hammer-Stroeve 2001

¹⁵ Hammer-Stroeve 1993

tussen de opdrachtgever en de architect te achterhalen.¹⁶ Andere archieven, zoals het archief van de Fa. Jannink, zijn na de sluiting van het bedrijf bijna geheel verloren gegaan. Hiervan resteert alleen nog wat toevallig gered kon worden. Ook het archief van de belangrijkste fabrieksarchitect, de Fa. Beltman, is bij een verhuizing in 1970 voor het grootste deel vernietigd.¹⁷ Helaas werd destijds het bewaren van gegevens over niet meer bestaande bedrijven en fabrieksgebouwen niet altijd als zinvol gezien.

Opzet

De geschiedenis van de textielindustrie in Twente vormt de achtergrond waartegen de ontwikkeling van de industriële gebouwen zich afspeelt en wordt in hoofdstuk 1 beschreven. De ontwikkeling van de fabriek als bouwtype en de daarbij gebruikte bouwkundige constructies en materialen zijn het onderwerp van hoofdstuk 2. Hoofdstuk 3 beschrijft waar, wanneer en in welke vorm de architectonische decoratie werd aangebracht. In hoofdstuk 4 worden de verschillende aspecten behandeld, die van invloed waren op de architectonische detaillering. Tenslotte zijn de meest representatieve fabrieken uit de periode na 1880 in een bijlage beknopt beschreven. Aan drie bestaande fabrieken is een monumentenbeschrijving toegevoegd.

---

¹⁶ RAO, nr.168.1, inventarisnr. 040 en 105-109: aantekeningenboek en correspondentie van H.P. Gelderman

¹⁷ Stenvert 1996, p.7

1. De geschiedenis van de textielindustrie in Twente

De thuisindustrie tot 1830

Textiel maken is van alle tijden en behoort net als vissen en jagen tot de oudste menselijke activiteiten. Op het Europese platteland was het van oudsher gebruikelijk om voor het eigen gebruik en voor de lokale ruilmarkt thuis textiel te weven. Vooral op de armere gronden, waar de agrarische opbrengst amper voldoende was voor het levensonderhoud van de kleine boeren en boerenarbeiders, zorgde deze nijverheid voor de nodige bijverdienste. Als 's winters het werk op het land stillag werd met betrekkelijk eenvoudige handwerktuigen zoals het spinnewiel en de weefstoel, de tijd nuttig besteed met het spinnen en het weven van garens. In de boerenwoningen was voor dit doel een weefkamer ingericht, waar de mannen in de overgeschoten tijd het zware weefwerk deden, terwijl het lichtere spinnen van de garens doorgaans door vrouwen werd gedaan. In Twente werd op deze manier het vlas, dat 's zomers op de eigen akkers was verbouwd, verwerkt tot linnen doek.¹(fig.1)

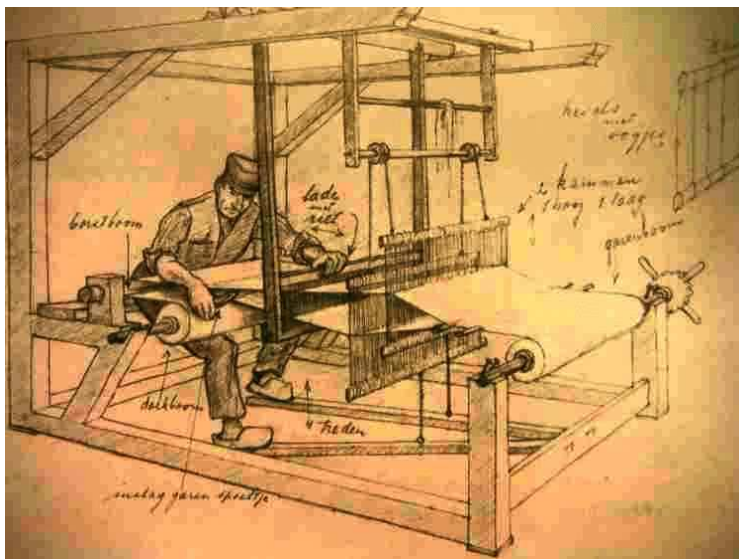

Fig.1, weefstoel.

Vanaf het begin van de achttiende eeuw werd een deel van de linnenproductie gekocht door rondtrekkende handelaren, die linnenreders of fabrikeurs werden genoemd.² Deze kooplieden verkochten het garen en het textiel zowel binnen als buiten de regio. Zo werd linnengaren

---

¹ Boot 1935, p.1

² Boot en Blonk 1957, p.20 'Met fabriek in de tegenwoordige zin heeft die naam niet te maken'....'De term fabricqeur betekende, dat ze opdrachtgevers waren voor een aantal handwevers'.

verkocht aan de bombazijnwevers in Amersfoort, en werd het linnengoed verhandeld op de stedelijke markten in Deventer en in het westen van het land. Omdat de gilderegels in de stad Amersfoort hun handel te veel beperkten, vroeg een aantal fabrikeurs in Enschede octrooi aan voor het weven van bombazijn. Na het verkrijgen van de octrooimachtiging in 1728 gingen de Enschedese fabrikeurs zelf bombazijn produceren en in de loop van de achttiende eeuw werd Enschede het centrum van de bombazijn nijverheid.³

Voor de bombazijnhandel verstrekten de fabrikeurs aan de thuiswevers de benodigde katoenen garens om die vervolgens in opdracht te laten weven. Omdat het thuisspinnen op het spinnewiel te weinig garen opleverde voor de vraag van de fabrikeurs, werden rond 1800 primitieve Duitse handspinnmachines (spinning-jennies) aangeschaft, die ondergebracht werden in spinlokalen.⁴(fig.2) De concentratie van de spinnijverheid in één gebouw betekende dat de handelaar nu tevens ondernemer werd (koopman-entrepreneur). Het koopmanschap bleef echter nog lange tijd voorop staan en terwijl de koopman elders handel dreef, werd de bedrijfsleiding overgelaten aan spinnersbazen.⁵

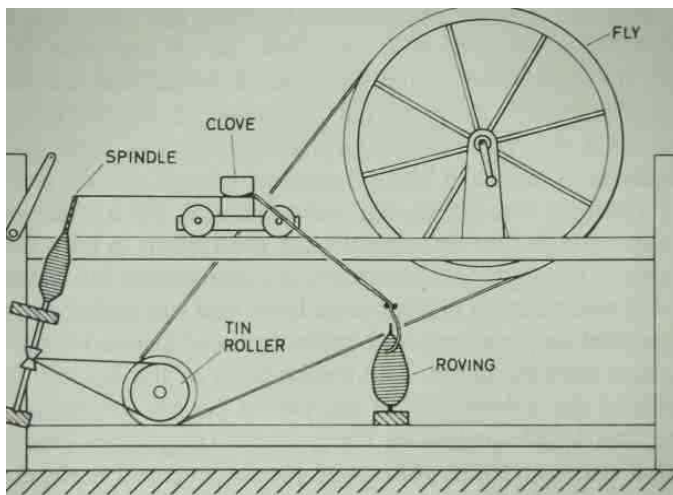

fig.2, Spinning Jenny.

Buiten Enschede was de textielnijverheid nog voornamelijk gericht op de linnenproductie met als centrum Almelo. Het Twentse linnengoed was zwaar en onverslijtbaar en vooral geschikt voor de traditionele boerendracht. Rond 1800 veranderde de mode en kwam er op de

---

³ Stroink 1966, p.321; Bombazijn of boomzijde is een weefsel, waarvan de kettendraad van linnen en de inslagdraad van katoen (boomwol) is.

⁴ Boot 1935, p.13 Spinning-jennies waren in 1764 ontwikkeld in Lancashire door Hargreaves. I.v.m. het uitvoer verbod in Engeland werden deze machines in Duitsland nagemaakt. Dit waren zeer eenvoudige spinnmachines, die in Engeland al als verouderd werden beschouwd.

⁵ Boot 1935, p.263

binnenlandse markt een toenemende vraag naar minder duurzame, lichtere en goedkopere stoffen. Omdat katoen als grondstof steeds goedkoper werd, konden de fabrikeurs zich richten naar de veranderde smaak. Zo werd in de eerste helft van de negentiende eeuw de linnenweverij in heel Twente langzamerhand vervangen door het weven van halfkatoenen en katoenen stoffen.⁶

De organisatie van de textielnijverheid veranderde hierdoor aanvankelijk nauwelijks want de nijverheid bleef vooralsnog gebaseerd op de traditionele huisindustrie. Het ingevoerde katoen werd echter door de spinners en wevers uitsluitend in loondienst verwerkt. Hierdoor verloren de boeren linnenwevers, die voorheen met hun eigen grondstof voor eigen rekening weefden, hun zelfstandige positie.⁷ Het gebruik van buitenlandse grondstof maakte de bedrijfsvoering voor de fabrikeurs ook gecompliceerder. Het ruwe katoen en de katoenen garens werden gekocht via de Amsterdamse markt en overzee aangevoerd.⁸ Dit vervoer was problematisch omdat de infrastructuur in Twente toentertijd ronduit slecht was. Pas in de jaren 30 van de negentiende eeuw werden de eerste verharde wegen aangelegd, daarvoor waren er alleen slecht begaanbare zandpaden. Met het vervoer over het water was het niet veel beter gesteld, aangezien er met uitzondering van het riviertje de Regge, die alleen in de winter bevaarbaar was en 's zomers droogviel, geen waterwegen waren. Voor de aanvoer van artikelen over zee waren de Twentse handelaars afhankelijk van de Zuiderzeehaven Kampen. Verder vervoer ging dan via Zwolle en vervolgens over de Vecht en de Regge naar Almelo of met paard en wagen over onverharde wegen naar de Twentse regio.⁹ Desondanks had Twente aan het begin van de negentiende eeuw een bloeiende textielnijverheid die de basis was van de latere exporterende fabrieksindustrie.

Twente als stimuleringsgebied 1830-1860

Om de Nederlandse export te bevorderen werd in 1824 De Nederlandsche Handel-Maatschappij (N.H.M.) opgericht.¹⁰ Het doel was vooral om in de Nederlandse overzeese koloniën te concurreren met de Engelsen, die daar de markt in handen hadden. Nederland hanteerde daarvoor in Indië het cultuurstelsel, een stelsel van gedwongen verbouw van

---

⁶ Boot 1935, p.22

⁷ Boot 1935, p. 7-10

⁸ Boot 1935, p.11

⁹ Stroink 1966, p.461

¹⁰ Boot 1935, p.23

landbouwgewassen voor de Nederlandse markt en gebruikte als ruilmiddel katoenen stof (calicots) . Dit werd geproduceerd door de Vlaamse textielindustrie, die zich in de Franse tijd voorspoedig had ontwikkeld. Aangezien België en Nederland sinds 1814 verenigd waren, kon de N.H.M deze Vlaamse producten naar Indië uitvoeren. Na de opstand in Brussel en de daaropvolgende afscheiding van België in 1830, verviel deze exportbron en stagneerde de levering van katoen aan de koloniën. In tegenstelling tot de Vlaamse industrie was de Noord-Nederlandse textielindustrie achtergebleven bij de rest van Europa en kon zij niet aan de vraag naar katoenen stoffen voldoen.¹¹

In 1832 besloot de regering een actief beleid te gaan voeren om de katoenweverij in Noord-Nederland te stimuleren. Om verschillende redenen werd de regio Twente door de N.H.M. hiervoor geschikt geacht. Belangrijk was het bestaande systeem van betrekkingen tussen fabrikeurs en thuiswerkers, die vanouds bekend waren met de spin- en weefnijverheid. Bovendien waren de arbeidskosten van de thuisweverij lager dan elders omdat de boerenwevers niet volledig afhankelijk waren van het weefloon, maar daarnaast nog agrarische inkomsten hadden om op terug te vallen. Tenslotte was er door de verborgen werkloosheid in de landbouw een groot potentieel aan arbeidskrachten in Twente aanwezig.¹² W. de Clerck (1795-1844), die als directeur-secretaris van de N.H.M belast was met de textielnijverheid in Twente, had met zijn beleid uitdrukkelijk niet de bedoeling om in Twente een fabrieksindustrie zoals in het Engelse Lancashire te vestigen. De Clerck beoogde juist om de huisindustrie in gemoderniseerde vorm in stand te houden en fabrieksarbeid te mijden. Dit had voor een deel praktisch-economische gronden. Bij de veelheid aan arbeidskracht en de lage lonen zou mechanisatie niet lonend zijn, temeer daar het vervoer van machines en brandstof naar het afgelegen Twente kostbaar en ingewikkeld was.¹³ Het afzien van fabrieksarbeid had echter ook een ideologische kant. De Clerck was als voorman van de reveilbeweging begaan met de maatschappelijk zwakken en verfoeide de slechte woon- en arbeidsomstandigheden in de Engelse fabriekssteden.¹⁴ Ook de Nederlandse regering was geen voorstander van industrialisatie: van overheidswege werd lang vastgehouden aan het imago van Nederland als een handel voerende natie, wier volk ongeschikt zou zijn voor

---

¹¹ Boot 1935, p.23-30

¹² Boot 1935, p.42

¹³ Lintsen 1993, p.37, de transportkosten van kolen bedroegen in Enschede het drievoudige van de aankoopprijs

¹⁴ De reveilbeweging: calvinistische opwekkingsbeweging, die opkwam voor de zwakkeren in de samenleving.

industriële arbeid. De betrokken minister G.C. Clifford beweerde in 1831 dat '...het ten hoogste gewaagd zoude zijn, het getal van fabrieken hier te lande te vermeerderen.... Nederland heeft gewis voor het oogenblik grooter behoefte aan het aanknopen van handelsbetrekkingen buitenslands dan aan het bezit van uitgebreide fabryken binnenslands. .... Zóó hebben de aard van het land, het karakter van het volk gewild'.¹⁵

De traditionele Twentse huisindustrie moest echter wel verbeterd worden om de massale productie van katoen voor de overzeese export te kunnen garanderen. De oude weeftechniek waarmee met de spoel met de inslagdraad handmatig door de ketting gegooid werd (smietspoel) werd daartoe vervangen door een snellere methode met een mechanische spoel (schietspoel- of snelspoel). Om de wevers deze techniek te leren besloot De Clerck, samen met de Vlaming Ch.L.De Maere (1802-1885) en de Engelsman Th. Ainsworth (1795-1841) in 1832 tot het oprichten van weefscholen. Deze scholen waren snel succesvol: binnen vier jaar was de oude weeftechniek vervangen door de moderne snellere methode en hadden alle thuiswevers de beschikking over een weefgetouw met een snelspoel, waarmee ze drie keer zo snel konden weven.¹⁶

De garenproductie bleef problematisch voor de N.H.M, die machinaal gesponnen garens uit Engeland moest invoeren omdat het ondoenlijk was om met de Twentse handspinnmachines een sterke en regelmatige katoenen draad te spinnen. De firma H.E. Hofkes uit Almelo was de eerste fabrikant in Twente die het in 1830 aandurfde om voor de aandrijving van spinnmachines (mule-jennies) over te gaan op stoomkracht. Het gebruik van stoomenergie voor de spinnerij gaf Hofkes echter veel problemen omdat de arbeiders noch de leiding bekend waren met de techniek van het machinale spinnen met de mule-jennies. Bovendien was de uit België afkomstige machine verouderd en vertoonde mankementen. Het aantrekken van ervaren Vlaamse wevers gaf enig soelaas, maar de meesten waren niet te handhaven vanwege 'verregaande liederlijkheid en onordentelijkheid'.¹⁷ Tot overmaat van ramp verviel in 1831, toen de stoomfabriek net draaiende was, de tariefbescherming voor het Nederlandse katoenen garen, waardoor de prijs dramatisch daalde. De onderneming van Hofkes was ondanks de geldelijke steun van de N.H.M nooit profijtelijk en in 1855 werd de fabriek gesloten.¹⁸

---

¹⁵ Boot en Blonk 1957, p.48

¹⁶ Boot 1935, p.55

¹⁷ Boot 1935, p.128

¹⁸ Boot 1935, p.126

De tweede stoomspinnerij, de Enschedese Katoenspinnerij in de volksmond De Groote Stoom genoemd, werd in 1835 opgericht door een samenwerkingsverband van ondernemers, met als directeur de Engelsman J. Dixon. Omdat Dixon ervaring had met de machinale katoenspinnerij in Engeland en de Elzas, was het bedrijf opgezet naar Engels model en ondervond het minder technische moeilijkheden. Ook Dixon lukte het echter niet om met de verouderde mule-jennies een garen te spinnen dat sterk genoeg was om als kettingdraad te dienen. Omdat de tot dan toe gevestigde stoomspinnerijen niet erg succesvol waren geweest, hadden de Twentse fabrikeurs weinig vertrouwen in de stoomspinnerij en gingen zij aftastend te werk zonder al te grote financiële risico's te nemen.¹⁹ Ook de overheid stond aanvankelijk nogal wantrouwend tegenover de stoomkracht. Er werd gevreesd voor ontploffingen en andere ongelukken en men stelde voor de zekerheid een Wet op het Stoomwezen, met een inspectie op het naleven van de regels in.²⁰ Het gevolg was dat de stoomspinnerij zich tot 1850 dan ook niet verder uitbreidde. Pas toen er in Enschede geëxperimenteerd werd met het machinale spinnen van grovere katoenen garens en toen daaruit bleek dat de stoomspinnerij wel rendabel was, verdwenen de handspinnerijen in een snel tempo. In Enschede hadden rond 1860 alle katoen handspinnerijen plaats gemaakt voor stoomspinnerijen en was dus hele spingebeuren in tien jaar tijd gemechaniseerd.²¹

Omdat voor de weefnijverheid de noodzaak voor het gebruik van stoom ontbrak, verliep de invoering van het door stoom aangedreven weefgetouw (de power-loom) aarzelend en bleef de weefproductie lang afhankelijk van de huisindustrie. Vanaf de jaren '40 werden er hier en daar in de bestaande stoomspinnerijen, zoals bij de Fa. Hofkes in Almelo (1846), een paar looms op proef neergezet. De eerste afzonderlijke stoomweverij met 456 getouwen werd in 1851 door G. en H. Salomonson in Nijverdal ingericht, de Koninklijke Stoomweverij Nijverdal. Deze lokatie had binnen Twente een gunstige ligging wat betreft het vervoer, halverwege de straatweg van Almelo naar Zwolle en aan de rivier de Regge, die van daar in de richting van Zwolle en Kampen bevaarbaar was, zodat de kolenaanvoer minder gebrekkig was dan elders in de regio. De zonen van G. Salomonson behoorden tot de eerste Twentse fabrikeurs die zich in Engeland gingen oriënteren en de weverij was naar Engels voorbeeld ingericht.²² Aanvankelijk werd deze ontwikkeling door de andere fabrikeurs met argusogen bekeken. Pas toen bleek dat het weefsel een betere kwaliteit had en de productie goedkoper was dan in de

---

¹⁹ Boot 1935, p.140

²⁰ Buter 1985, p.77. Wet op het Stoomwezen in 1824 en 1869

²¹ Boot 1935, p.146

²² Boot 1935, p.109

thuisweverij vond het Nijverdalse voorbeeld navolging en werden er meerdere stoomweverijen opgezet. In Enschede richtte de fabrikant Stroink in 1855 de eerste stoomweverij op, die ingericht werd met Engelse powerlooms.

De N.H.M. speelde in deze ontwikkeling geen rol van betekenis meer. De succesvolle fabrikanten hadden in de voorgaande jaren met hun handel een kapitaal opgebouwd, waardoor ze in staat waren om hun bedrijf met eigen middelen te moderniseren. Onder invloed van het nationale liberalisme werd een 'laissez-faire kapitalisme' voorgestaan waarbij de particuliere handel en concurrentie de dienst uitmaakte: beschermende maatregelen hoorden hier niet meer bij. De handel via de N.H.M werd overgenomen door particuliere handelshuizen.²³

Mechanisatie en fabrieksarbeid vanaf 1860

De mechanisatie in de Twentse industrie kwam in vergelijking met de andere Europese textielgebieden laat op gang en verliep traag. In de jaren 1850 -1860 ging het vooral om de oprichting van kleine bedrijfjes. Pas na 1860 nam het aantal stoomweverijen toe en werden de bedrijven wat groter opgezet. Door de bevolkingsgroei en de toename van de koopkracht nam de afzet van katoen op de binnenlandse markt toe.²⁴ In 1855 was het Overijssels kanaal gereed gekomen en de Wet van Hall uit 1860, garandeerde de aansluiting van Twente op het spoorwegnet. Dit betekende het einde van het dure vervoer van grond- en brandstof over de weg.²⁵ Hierdoor durfden de ondernemers, die in de voorgaande jaren met winst handel hadden gedreven het risico te nemen hun kapitaal te investeren in de oprichting van dure stoomfabrieken. De brand, die op 7 mei 1862 de gehele binnenstad van Enschede verwoestte belemmerde deze ontwikkeling niet. De grotere nieuwe fabrieken waren al buiten de stadswal gebouwd en bleven bij de brand gespaard. De kleinere bedrijven in de binnenstad waren verouderd of in onbruik geraakt. Voor deze bedrijven maakte het uitgekeerde verzekeringsgeld het mogelijk om een gemoderniseerde inrichting op te zetten buiten de stadskern.²⁶

Na 1866 overtrof het aantal powerlooms de handweefgetouwen, die tussen 1860 en 1890 bijna geheel uit het productieproces verdwenen. Alleen voor het weven van ingewikkelde

---

²³ Nijhof 1985, p.30

²⁴ Hesselink 1983, p.31

²⁵ De wet van Hall (17 augustus 1860) doorbrak het financieringsdilemma door de spoorwegen van staatswege aan te leggen en de verdere exploitatie aan particuliere maatschappijen over te laten. Dit was een verdeling waarin ook de liberale partijen zich konden vinden

²⁶ Boot 1935, p.149

weefsels zoals jacquard voor de damastweverij werden in de dorpen en steden enkele kleine inrichtingen opgericht, met speciale getouwen die door geschoolde wevers werden bediend. Het weven van de zware traditionele stoffen voor de lokale klederdrachten is tot ver in de twintigste eeuw handwerk gebleven.²⁷

Ook de stoomspinnerijen werden na 1860 groter. Voor het oprichten van een spinnerij was echter meer kapitaal nodig dan voor het bouwen van een weefhal. Bovendien kon het garen ook uit het Engelse Lancashire betrokken worden. De bouw van spinnerijen bleef daarom in getal gedurende de gehele periode achter bij de weverijen. Het werken als spinner werd lager geclassificeerd dan het weefwerk. Dit had als achtergrond dat het spinnen van oudsher vrouwenarbeid was en bovendien geen eindproduct maar slechts een halffabrikaat voortbracht, waardoor het minder prestige had. De Twentse arbeiders werkten daarom liever in een weverij en het werk in de spinnerijen werd vooral door 'vrömden' gedaan, die uit de Drentse en Friese veengebieden afkomstig waren en door werkloosheid gedwongen naar Twente waren verhuisd. In Enschede werd een deel van de arbeidersbuurt Pathmos, waar deze mensen woonden, de 'Drentse buurt' genoemd.²⁸(fig.3)

Fig.3, toegang tot de arbeiderswijk Pathmos (1814-1828).

---

²⁷ Boot en Blonk 1957, p. 132

²⁸ Nijhof 1987, p.120

De massale katoenweverij was aanvankelijk dankzij de protectie van de N.H.M tot stand gekomen. Na verloop van tijd werkten de beschermende maatregelen voor de technische ontwikkeling van de weefnijverheid echter averechts. Zolang de N.H.M het weefsel afnam tegen vaste prijzen werden de fabrikeurs nauwelijks gestimuleerd om te investeren in het technisch verbeteren van hun onderneming. De Twentse textielindustrie had dan ook, vergeleken met Engeland, de Elzas en Vlaanderen waar het spin- en weefproces rond 1830 al was gemechaniseerd, een grote technische achterstand. Opmerkelijk is dat deze “achterlijkheid” alleen gold voor de technologie van de productiemethode, waar door het succes van de huisweverij de noodzaak tot mechanisatie tot dan niet aanwezig was geweest. De bedrijfsvoering van de Twentse fabrikeurs was adequaat en door spaarzaamheid was het kapitaalverlies altijd beperkt gebleven.²⁹

Toen na het wegvallen van de bescherming de textielindustrie moest concurreren werd de noodzakelijke modernisering belemmerd door het gebrek aan technische kennis. Vanaf 1860 reisden de fabrikanten geregeld naar Engeland om daar in de praktijk kennis te nemen van stand van zaken in een modern textielbedrijf in Manchester. Ook stuurden de ondernemers hun zonen naar het buitenland om een gerichte technische opleiding te volgen of stage te lopen in een technisch geavanceerd textielbedrijf.³⁰

In weerwil van de idealen van De Clercq inzake de huisindustrie, ontwikkelde zich in tweede helft van de negentiende eeuw in Twente in een snel tempo een fabrieksindustrie met ondernemers die voortkwamen uit de oude fabrikeursfamilies en fabrieksarbeiders die voorheen boerenwevers waren. Tijdens een feestrede bij de opening van de Twentse handelsbeurs in 1865 te Hengelo werd gememoreerd dat ‘door de arbeidzamen geest der bewoners gaandeweg in het door de natuur misdeelde Twente een krachtige nijverheid is ontstaan’.³¹ De stad Enschede onderging hierdoor een metamorfose en werd van een afgelegen plattelandstadje met stadsboerderijen tot een snel groeiende industriestad met rokende schoorstenen en armoedige arbeiderswijken.³² (fig. 4 en 5)

---

²⁹ Jansen en Trompetter 1995, p.115

³⁰ Boot 1935, p. 157

³¹ *De economist* 1865, p.229

³² Jassies 1950, art. III p.8: volgens ooggetuigen hielden veel burgers, waaronder de fabrikant en burgemeester L. ten Cate (1851-1862) destijds nog een koe in de stad en liep er twee keer daags een koeherder door de straten, om het vee te laten weiden op de “stadsweide”.

Fig.4, Schoolplaat 'De rokende fabriekspijpen van Enschede', H. Heyenbroek 1914.

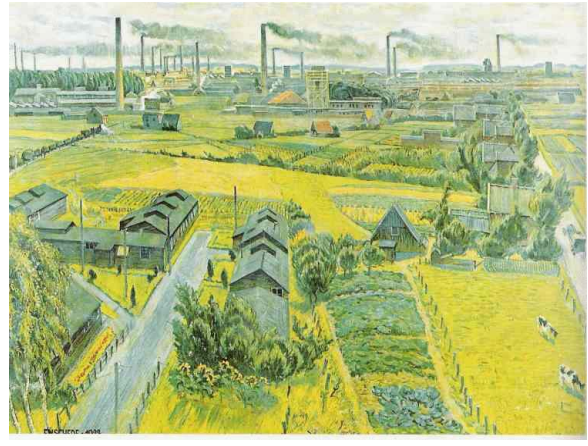

Fig.5, Schoolplaat 'Een industriestad Enschede', J. Dijkstra 1932.

De industrie concentreerde zich, vanwege de kolenaanvoer, vooral langs de in 1874 gereedgekomen spoorlijn naar Gronau en Münster. Om de tol, die in Duitsland geheven werd ter bescherming van de eigen industrie te omzeilen, werden er ook over de grens in het naburige Gronau fabrieken gebouwd. Omdat het voor de arbeiders goedkoper was om in Nederland te wonen, ontstonden er vlak over de grens arbeidersenclaves, zoals Glanerbrug en Overdinkel, van waar uit de arbeiders dagelijks te voet naar de Duitse fabrieken trokken.³³

De overgang van huisindustrie naar fabrieksarbeid had grote maatschappelijke gevolgen. De fabrieksarbeid bracht uiteindelijk net als in Engeland door de lage lonen, lange werkdagen kinder- en vrouwenarbeid en slechte huisvesting verpaupering van de fabrieksarbeiders met zich mee. Het strikte liberalisme stond geen overheidsbemoeienis met de arbeidsomstandigheden toe. De eerste regelgeving op dit gebied was de Kinderwet van Van Houten uit 1874. De slechte huisvesting in bedompte 'afdakswoningen' werd vanaf het begin van de twintigste eeuw verbeterd door de Woningwet van 1901.³⁴(fig.6)

In de eerste mechanisatiegolf van 1860-1870 was het aantal weefondernemingen uitgebreid van 13 naar 34. In de periode daarna, van 1875-1890, breidde het aantal ondernemingen zich nauwelijks uit, maar werden de bedrijven wel groter. Het aantal ondernemingen met een spinnerij én een weverij was beperkt, maar dit waren echter wel de grootste en belangrijkste bedrijven.³⁵

---

³³ Nijhof 1991, p.28

³⁴ Hesselink 1983, p.49

Met afdakswoning is een type arbeiderswoning bedoeld waarvan de daken aan de achterkant verder naar beneden lopen dan aan de voorkant. Deze woningen werden vanaf 1860 voor de toestroom aan textielarbeiders gebouwd.

³⁵ Lintsen 1993, p. 53

Fig.6, Afdakswoningen in de Sumatrastraat in Enschede (1880).

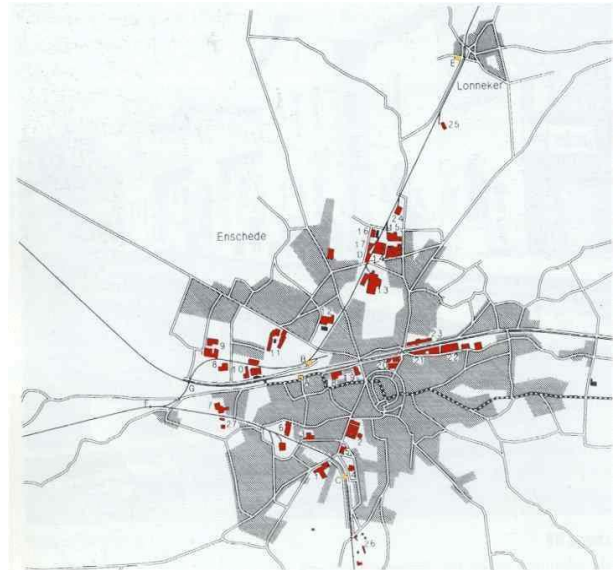

Fig.7, Textielfabrieken in Enschede (rood), rondom 1900.

Vanaf 1890 tot aan de Eerste Wereldoorlog volgde een periode van hoogconjunctuur en een grote groei van de industrie. De firma van Heek & Co. was rondom 1900 de grootste industriële onderneming in Nederland en de textielindustrie, die geconcentreerd was in Twente de op twee na belangrijkste bedrijfstak van ons land.³⁶ De hele branche was toen in handen van een tiental families, die onderling gelieerd waren. Tot in de jaren 60 van de twintigste eeuw hield de industrie zich met ups en downs, in stand.(fig.7)

De Teloorgang

De bloeiperiode van de textielindustrie, die aan het einde van de negentiende eeuw inzette, eindigde tijdens de Eerste Wereldoorlog (1914-1918). Door de oorlog stagneerde de aanvoer van grondstof waardoor de productie aanzienlijk terugliep. Ook werd in die periode op de Indische markt de concurrentie met de goedkopere Japanse producten merkbaar.³⁷ Na de oorlog leefde de nijverheid weer op en vond er enige vernieuwing plaats. Het productieassortiment werd uitgebreid door het gebruik van rayon- en kunstvezels. De stoommachines werden geleidelijk vervangen door machines met een elektrische aandrijving.

De crisis in 1929 bracht, door het instorten van de wereldmarkt opnieuw verliezen met zich mee, die betaald moesten worden uit het familiekapitaal. Om te kunnen concurreren met de opkomende Japanse textielindustrie, die door de lagere lonen goedkoper kon produceren,

---

³⁶ Dijkstra 1996, p.49

³⁷ Lindblad 1993, p.96

moest de bedrijfsvoering rationeler worden. Dit gebeurde door de lonen te verlagen en het aantal arbeidsplaatsen te verminderen. Deze maatregelen gaven in de jaren 20 en 30 regelmatig aanleiding tot conflicten tussen de fabrikanten en de arbeiders, waarbij de laatsten door de machtspositie van de ondernemers telkens het onderspit delfden.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam de hele productie door gebrek aan katoenimport stil te liggen. Dit veroorzaakte een tekort aan textiel op de binnenlandse markt, dat na de oorlog aangevuld moest worden. Door deze inhaalvraag bloeide de textielindustrie in de eerste periode na de oorlog weer op.

Terwijl er in heel Nederland in de vijftiger jaren sprake was van economische groei, werd de positie van de textielindustrie in deze periode minder gunstig.³⁸ De stijging van de katoenprijs door de Koreacrisis (1950-52) en de slechte katoenoogst in 1950-51 waren hier mede debet aan.³⁹ Ernstiger waren echter de structurele ontwikkelingen op de wereldmarkt. Door de afscheiding van Indonesië verviel de Nederlandse koloniale afzetmarkt. Op de Europese markt was er door concurrentie van textiel uit de lage-lonen-landen sprake van overcapaciteit.⁴⁰

Daarnaast nam onder de Twentse bevolking de bereidheid om in de textielindustrie te werken af. De arbeidsconflicten uit de periode voor de Tweede Wereldoorlog lagen nog vers in het geheugen en hadden de branche een slechte reputatie bezorgd. De Twentenaren hadden een aversie tegen de textielindustrie gekregen en kozen als het enigszins mogelijk was na de oorlog niet meer voor een arbeidsplaats in de textiel.⁴¹ Dit leidde in de jaren 50 en 60 tot personeelstekort in deze sector, dat gecompenseerd moest worden door het aantrekken van geschoolde buitenlandse werknemers uit Italië, Griekenland en Spanje en Turkije.⁴²

Voor de Twentse textielindustrie werd het na de jaren 50 steeds moeilijker om het hoofd boven water te houden. In 1962 werd om redenen van efficiency besloten tot een fusie van zeven bedrijven in de Koninklijke Nederlandse Textielunie (K.N.T.U). Maar deze late samenwerking kon het tij niet keren. De machtige Fa. van Heek & Co. probeerde nog in 1965 door fusering van een aantal bedrijven het voortbestaan veilig te stellen. Vanaf 1965 vielen er noodgedwongen steeds meer ontslagen en in 1967 moest de eerste fabriek, de Spinnerij Oosterveld van de Fa. Van Heek-Schuttersveld, zijn deuren sluiten. Een jaar later werden er

---

³⁸ Van Schelven 1984 p. 204

³⁹ Kockelkorn 1998, p.209

⁴⁰ Kockelkorn 1998, p.113,114

⁴¹ Buter 1985, p.152

⁴² Van Schelven 1984, p. 105,106

bij de firma Van Heek & Co. 1000 arbeiders ontslagen. Deze firma viel vervolgens uiteen en ging daarmee ten onder, andere volgden.

In 1972 ging de KNTU failliet, wat het definitieve einde van de textielindustrie in Enschede betekende. De fabrieken werden gesloten en de gebouwen meestal gesloopt, het eerst de weverijgebouwen die het grootste oppervlak besloegen. Wat in eerste instantie overbleef, waren de lege gebouwen en kale vlaktes. Behalve op sociaal-economisch gebied had het failliet van de textielindustrie ook een grote impact op het stads- en dorpsgezicht. Vooral voor de stad Enschede, waar de fabrieken het stadsbeeld bepaalden, was de leegstand en kaalslag ingrijpend. Deze malaise werd door de Enschedese dichter Willem Wilmink (1936-2003) treffend verwoord:⁴³

Textielstad

Het is het eindpunt van de trein,
bijna geen mens hoeft er te zijn,
bijna geen hond gaat zover mee:
Enschede

Krim, Berkenkamp, Sebastopol,
het is voorbij, de maat is vol.
Bijna geen heeft hier nog weet
van uw gelatenheid, uw leed.

De burchten van de nijverheid
staan er nog her en der verspreid:
spelonken, hol en afgeleefd,
waar nu de wind vrij spel in heeft.

Dwars door het uitgeteerde hart
loopt nu de kale boelevart
met postkantoor en V&D
O, Enschede, Enschede.

Textielbaronnen van weleer,
hun jachtgebied bestaat niet meer.
Waar zouden ze gebleven zijn
Van Heek, Ter Kuile, Blijdenstein?

hebben ze kinderen voortgebracht
hebben ze hier nog nageslacht
of koos dat snel een betere stee
dan Enschede

---

⁴³ Wilmink, uit *Verzamelde gedichten*, 1986.

